

קִימִי קֶפֶלן

החברה החרדית בישראל

אתגריה של התבוננות מכמה נקודות מבט

בנימין בראון. **חברה בתמורה: מבנים ותהליכים ביהדות החרדית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה,

2021.

483 עמודים.

ח קר החברה החרדית נמצא בתנופה ובהתפתחות זה שלושה עשורים. הדבר ניכר בשיח המחקרי הענף בין חוקרות וחוקרים מדיסציפלינות שונות על חברה זו, בצמיחה המתמדת של מספר המחקרים בנושא ובמנעד הרחב שלהם. קשה לחשוב על תחום דעת מדעי בישראל שאין בו כיום ייצוג לחברה החרדית: אנתרופולוגיה, הגות, היסטוריה, הלכה ומשפט עברי, מדע המדינה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, קרימינולוגיה, תקשורת, תרבויות פנאי וצריכה ועוד.

הראשון שהציע סקירה רחבה ובסיסית של החברה החרדית היה מנחם פרידמן. ב־1991 הוא פרסם ספר שסקר את שורשיה של חברה זו, הגדיר מיהו חרדי ומהם מאפייניו ומאפייני החברה שהוא חלק ממנה והתחקה אחר מופעים היסטוריים וחברתיים מרכזיים בה (פרידמן, 1991). עברו שנים וכמה חיבורים נוספים כאלה ראו אור (לדוגמה, כהנר, יחזקאל-אורבך וסופר, 2012).¹ שני ספריו של בנימין בראון בנושא משקפים היטב מגמה זו ומשתלבים בה; השני שבהם עומד במרכז של סקירה זו.

1 לסקירה של התפתחות המחקר על החברה החרדית ראו קרנצ'לר, 2016.

ב־2017 פרסם בראון את **מדריך לחברה החרדית**, שהציע מיון וניתוח מפורטים של מערך האמונות, הזרמים, הקבוצות ותת־הקבוצות בחברה החרדית בישראל (בראון, 2017). הספר הפריך לחלוטין את התפיסה שהחברה החרדית היא הומוגנית ושלפיכך ניתן להתייחס אליה בה"א הידיעה. הידע הרב של בראון, בצירוף יכולתו להגדיר, לדייק ולהצביע על הבדלים דקים, סייע לו להראות עד כמה חברה זו מורכבת ורבת פנים ועד כמה מערכות היחסים בין הקבוצות השונות בתוכה הן סבוכות. זהו ספר תיאורי בעיקרו, אבל יש בו תובנות, אפיונים וניתוחים חשובים.

הספר השני, זה המונח לפנינו, הוא אומנם, כפי שכותב בראון בפתיחת הדברים, "במידה רבה המשך" לראשון, אך בשונה ממנו הוא "עוסק במבנים ובתהליכים, דהיינו במערכות הארגוניות ובמוסדות שדרכם פועלת היהדות החרדית, בתופעות חברתיות ותרבותיות בה [...] ובתמורות העוברות עליה בעשורים האחרונים" (עמ' 9). בראון יוצא בספר זה ממרחב הנוחות המחקרי שלו, שהוא בעיקרו הגות ומחשבה יהודית מודרנית, פילוסופיה ותולדות ההלכה בעת החדשה, ונכנס למרחב החברתי. רוב פרקי הספר מוקדשים לתחומי חיים שעניינם מסור בידי חוקרות וחוקרים ממדעי החברה. ואכן, בעוד שכותרתו של הספר הראשון מדגישה את אופיו הסקירתי, כותרתו של השני כבר קובעת שהחברה החרדית עוברת שינויים.

הספר מכיל פתיח קצר ולאחריו 11 פרקים, דברי סיכום, רשימת מקורות ומפתח. תשעה פרקים מוקדשים לנושאים, למופעים ולתהליכים חברתיים ותרבותיים, ואילו שני הפרקים האחרונים מוקדשים להיבטים מגוונים של היצירה הלמדנית, ההלכתית וההגותית החרדית.

הפרק הראשון עוסק ב"חברת הלומדים: הכלכלה החרדית", וחלקו הראשון (עמ' 12–23) מעמיד את שורשיה והגיגיה ואת עוגני קיומה הכלכלי. בראון נדרש כאן לנתונים בדבר רכיבי ההכנסה של משפחות חרדיות (עמ' 20–21), שכלכלנים שבים ומסתמכים עליהם בניסיונותיהם לפצח את חידת הקיום הכלכלי החרדי. חלקו השני של הפרק (עמ' 23–43) מתמקד בסדקים ובתמורות שמתרחשים, לטענת בראון, בחברת הלומדים החל בשלהי המאה ה־20 ובדיון הפנימי בהם. כדי להבין פרק זה לעומקו מומלץ לקרוא בצמוד לו את החלקים המשלימים את התמונה בפרק הרביעי שעניינם הפרנסה והקריירה של נשים חרדיות.

הפרק השני עוסק בפוליטיקה החרדית. חלקו הראשון סוקר את תולדות אגודת ישראל (עמ' 43–53), ש"ס (עמ' 53–58) ויהדות התורה (עמ' 58–63). לאחר מכן עובר הדיון

למופעים שלמרות היותם שוליים טלטלו את המערכת הפוליטית החרדית – למשל, יוזמות להקמת מפלגות קטנות, מהן שצלחו חלקית ומהן שכשלו, והאתגר שהעמידה קבוצת הנשים החרדיות "לא נבחרות – לא בוחרות", שלמרות קוטנה עוררה תגובות נזעמות וחריפות במחוזות שונים בחברה החרדית (עמ' 63–68). בסוף פרק זה נדונה מערכת היחסים הסבוכה שבין המנהיגות הרוחנית־דתית החרדית לבין זו הפוליטית ושכבת העסקנים שנלווית לה. הדיון בהיבט זה, אשר לא זכה עד כה לתשומת לב ראויה, הוא חשוב ומאיר עיניים.

הפרק השלישי סוקר את מערכת החינוך החרדית – את מערכת החינוך לבנים ולנערים, החל ב"חדר" וכלה ב"כוללים", בפירוט (עמ' 76–98), ובאופן תמציתי הרבה יותר את זו שמיועדת לבנות ולנערות (עמ' 98–103). כמו כן נדונים הפילוגים והסכסוכים ומקרי האפליה בקבלת תלמידות על רקע עדתי (עמ' 103–112). הפרק הרביעי מתמקד בנשים חרדיות, ובמרכזו הפער שבין מעמדן הנחות מזה לבין היותן ציר מרכזי בחברת הלומדים מזה (עמ' 115). כאמור, ההתמקדות בשלל המשימות המונחות לפתחן של נשים חרדיות (עמ' 117–123) משלימה את התמונה שבפרק הראשון. חלקו השני של פרק זה עוסק במופעים שונים של מנהיגות נשית חרדית, זו המודעת לעצמה וזו שאיננה מודעת, ובחלקה אף מכחישה את אפיונה ככזו (עמ' 123–139).

תקשורת ההמונים החרדית עומדת במוקד הפרק החמישי. חלקו הראשון עוסק בעיתונות המפלגתית והתנועתית הממסדית שמהווה שופר אידאולוגי וסמן ערכי רשמי (עמ' 140–155), ובהמשך נדונים העיתונות הלא־ממסדית ואף האנטי־ממסדית (עמ' 155–161), הפשקווילים (מודעות הקיר) ועלוני השבת (עמ' 161–163). שאר הפרק עוסק באינטרנט (עמ' 163–170) וברשתות החברתיות (עמ' 170–177), וברור ממנו שזוהי זירת התרחשות לא מבוטלת, מגוונת ואינטנסיבית, השבה ומלמדת על הפער בין הדימוי של החברה החרדית ככזו שרוב חבריה מנותקים ממרחבים אלה לבין המציאות המורכבת בהרבה שבה חרדים רבים מחוברים לאמצעי תקשורת חדשים אלה ומשתמשים בהם. הדבר תורם, למשל, להבנה של מופרכות הטענה שמידע רב על נגיף הקורונה לא הגיע לחרדים בגלים הראשונים של מגפה זו מאחר שהם לכאורה לא היו מחוברים לערוצי תקשורת מסוימים.

הפרק השישי עוסק בפרישתה הגאוגרפית של החברה החרדית, תחילה בירושלים ובבני ברק (עמ' 181–192) ולאחר מכן בערים החרדיות החדשות שרובן בשטחי יהודה ושומרון או בסמיכות לקו הירוק משני צדדיו (עמ' 192–195). בהמשך מתמקד בראון בקריות ובשיכונים החסידיים (עמ' 195–202) ובדפוסי ההתיישבות השונים של חרדים מסוגים

שונים – ליטאים, מזרחים וחוזרים בתשובה (עמ' 202–206). דפוסים אלה אינם מנותקים מהתפתחויות אחרות, למשל ההתכנסות של חוזרים בתשובה בקהילות משלהם, שנדונה בפרק הבא. מאפיין מהותי שעולה מפרק זה, ואשר עליו הצביעה זה מכבר לי כהנר, הוא הדמיון בין דפוס ההתיישבות של החברה החרדית לאלה של החברה היהודית הלא-חרדית במונחים של מרכז ופריפריה. כלומר, הריכוז החרדי במשולש הגאוגרפי שקודקודיו בני ברק, אשדוד וירושלים דומה לריכוז של החברה בישראל במרכז הארץ, "בין חדרה לגדרה" (כהנר ושלמה, 2012).

בפרק השביעי דן בראון בחוזרים בתשובה ומאתר חמישה שלבים של תופעה זו: שלב ראשון – יהודים מעטים, בעיקר מן המרחב דובר הגרמנית, שעשו את דרכם לעולם האורתודוקסי לפני מלחמת העולם השנייה; שלב שני – הפעילות של חסידות חב"ד לאחר שואת יהודי אירופה; שלב שלישי – לאחר מלחמת ששת הימים, שהתאפיין בהיותו אינטלקטואלי וממילא אליטיסטי במובנים של מעמד וסטטוס בחברה הישראלית, למשל טייסים ואמנים; שלב רביעי – עממי, שהובל בידי מחזירים בתשובה מחוגי החרדיות המזרחית; והשלב החמישי – אלה המכונים "מתקרבים" או "מתחזקים" (עמ' 209–223, 248–251). היות ששני השלבים הראשונים לא התרחשו בזירה הישראלית, לא ברור מדוע בראון קושר אותם אליה. בתווך מייחד בראון דיון נרחב למשברים ולאתגרים שניצבו לפני החוזרים בתשובה הוותיקים בעקבות קבלתם החלקית בלבד בחברה החרדית (עמ' 233–248). דיון זה מבוסס ברובו על מקורות שנדונו כבר מחקרית, אך הוא מוסיף התייחסות עדכנית למקורות דוגמת הארגונים "נטיעות" ו"מרכז מענה" המסייעים לחוזרים בתשובה.

בסוף הפרק דן בראון בחמישה גורמים שמעודדים לדעתו את מופעי ההתקרבות וההתחזקות לדת, מהם משכנעים יותר ומהם משכנעים פחות. למשל, אין הוא מביא ראיות לטענתו ש"השסע הדתי דווקא נחלש" (עמ' 250), בייחוד כשיש מחקרים המלמדים על עומק השסע ואף על החרפתו. בדומה, לא ברור על מה נסמכת טענתו ל"היחלשות הביטחון העצמי של החברה החרדית", ואין הוא מסביר, למשל, את הפער בין מופעי הביטחון העצמי של החרדים, כמו עמידה על זכויותיהם כאזרחים במדינת הרווחה המודרנית ומחאותיהם נגד מוסדות החוק ומי שאמונים על הסדר הציבורי, מחד גיסא, לבין הרטוריקה החרדית שמבטאת חוסר ביטחון עצמי בדבר היותם נרדפים, מופלים לרעה וחיים תחת איום קיומי מאידך גיסא. פערים אלה מזמנים ניתוח מאוזן ומעודן הרבה יותר.

הפרק השמיני מוקדש ליוצאים בשאלה ולמי שמנהלים חיים כפולים (בלשונו של בראון "אנוסים"), שהם במובנים מסוימים תמונת הראי של החוזרים בתשובה. בראשית הפרק

בראון מתייחס למספרם של היוצאים בשאלה (עמ' 254–255), ובחלקו הראשון הוא מתחקה אחר פעילותם של עמותות וארגוני סיוע ליוצאים בשאלה ואחר גישותיהם השונות ("הלל", "דעת אמת", "ובחרת" ו"יוצאים לשינוי"), ברם הוא עוסק אך מעט בעולמם של יוצאים בשאלה ובתהליכים שהם עוברים, ולדעתי יש בכך משום החמצה. בשני עמודיו האחרונים של הפרק יש התייחסות לאנוסים לגוניהם, אבל היא כללית מאוד והתרשמותית, כמו כל הפרק הזה, שבראון מסתמך בו על פרסומים של עיתונאים ואנשי תקשורת, אף שהדברים שבראון עצמו מביא סותרים חלק מאמירותיהם ומסקנותיהם.

הפרק התשיעי מתמקד בשולי החברה החרדית ובעבריינות. חלקו הראשון מתייחס לשבבניקים (עמ' 269–279), דיון חשוב כדי לאזן את הסדרה שזהו שמה. חלקו השני של הפרק מתמקד בעבריינות מין (עמ' 279–288). אומנם גם בפרק זה כלולים נתונים מספריים בדבר נשירת בני נוער ממערכת החינוך החרדית (עמ' 272–275), אך הם חלקיים ובעייתיים, כפי שבראון עצמו מציין, כך שהפרק הוא כללי והתרשמותי עוד יותר מקודמו. חלקו השני של הפרק מבוסס על כתבות עיתונאיות שהסתמכות עליהן מחייבת זהירות רבה.

כאמור, שני הפרקים החותמים את הספר מעמידים במרכז את מעגלי היצירה הרוחנית בחברה החרדית, ובראשם כתבים בעלי אופי למדני, הלכתי, הגותי ומיסטי. אלו תחומי ההתמחות המובהקים של בראון, ואכן פרקים אלה הם החזקים ביותר בספר. הראשון שבהם, העשירי במספר, מתרכז במרחב הלמדני-הלכתי ועוסק באפיון הלמדנות הישיבתית הליטאית. בפרק זה בראון מבליט היבטים כשיטות ודרכי לימוד, למשל גישת הניתוח הבריסקאית והמתח שבין לימוד מעמיק, המדגיש את החריפות ומעצים את יכולות הניתוח האנליטי והמשפטי, לבין לימוד שמטרתו רכישת ידע רחב בתלמוד, כלומר בקיאות בשפת עולם הישיבות וה"כוללים" (עמ' 288–298). מקום מיוחד ניתן לשיטת הלימוד שפיתח הרב אברהם ישעיה קרליץ, הוא החזון איש (עמ' 298–303).²

חלקו השני של הפרק מוקדש לספרות השאלות והתשובות ההלכתית, אשר בשונה מן הספרות הלמדנית מכוונת להכרעות מעשיות. בראון מתמקד בכתביהם של ארבעה פוסקי הלכה חרדים – הרבנים שלמה זלמן אוירבך, יוסף שלום אלישיב, אליעזר וולדינברג ועובדיה יוסף – ומאפיין את ספריהם ואת גישותיהם (עמ' 305–314). לאחר שתי פסקאות

2 על החזון איש ראו אצל בראון, 2011.

על שני פוסקי הלכה מרכזיים, שמואל הלוי וזנר ואשר וייס (עמ' 313–314), בראון דן בפירוט ברב חיים קנייבסקי (עמ' 314–319), ונראה שהעילה לדיון זה היא הפופולריות שלו בחברה החרדית האשכנזית בימינו, שכן מעמדו כפוסק הלכה אינו משתווה לאלה הנזכרים. לאחר התייחסות לכמה פוסקי הלכה נוספים, בהם מזרחים, פונה בראון לספרי פסקים המתמקדים לרוב בתחום הלכתי מסוים ומסכמים את המצאי בספרות ההלכתית במטרה להוביל להנחיות התנהגותיות ברורות "ללא דיונים מקיפים במקורות הדין" (עמ' 321). הספר שהוא עוסק בו הוא **שמירת שבת כהלכתה** (הוצאת פלדהיים, תשכ"ה), חיבור פופולרי שראה אור בכמה מהדורות ושהנחיות הלכתיות מסוימות בו שונות בשל ביקורת ולחצים פנים־חרדיים (עמ' 321–325).³

הפרק החותם את הספר עוסק ביצירה החרדית בתחומים של השקפות עולם, מוסר, מיסטיקה, היסטוריה וחסידות, כלומר בספרות הגותית־אידאולוגית־חינוכית. את ראשית הדיון מייחד בראון למקרה הבוחן של ההתמודדויות החרדיות עם השואה, נושא שנדון לא מעט במחקר (עמ' 327–342). זהו נושא מרתק שחושף גישות מגוונות לאירוע מכונן זה בתולדות העם היהודי, אולם בהיותו מקרה קיצון דומה שקשה ללמוד ממנו על כלל הכתיבה ההשקפתית החרדית. תת־הפרק הבא עוסק בספרות המוסר החרדית. בראון דן בו בפירוט במשנותיהם של אישים חרדים שמזוהים עם סוגה זו, דוגמת הרב אליהו דסלר (עמ' 342–366). יתרת הפרק עוסקת בהגות על־מגזרית, בספרות חסידית ובזו הנושאת גוונים מיסטיים (עמ' 366–397).

בסיכום נותן בראון מקום מיוחד לציר המרכזי של הספר, מבנים ותהליכים, ומדגיש את האתגרים שעומדים לפני החברה החרדית ואשר הביאו לשינויים בה, וכן את מחירי ההצלחה של חברה זו לשרוד בזירה הישראלית (עמ' 397–403). הספר נחתם באחרית דבר (עמ' 405–406), המשלבת אמירה אפולוגטית במשתמע בזכותו של מחקר המתבונן בחברה זו באופן שקול ולא רגשי או יצרי, בלוויית מעין תוכחה כלפי העוסקים בה ברמה המחקרית על היעדרם של חיבורים המתבוננים בחברה זו "ממעוף הציפור", החלל העיקרי שבראון מבקש למלא בחיבור זה ובקודמו.

3 כך, למשל, חזרתו של מחברו מאמירתו הראשונית שלפיה מותר להשתמש בשבת במים שהתחממו בדוד שמש.

מסקנתו העיקרית של בראון – שזוהי חברה העוברת תמורות ואינה קופאת על שמריה – עולה בקנה אחד עם המסקנות שעולות גם ממחקרים אחרים שהתפרסמו בשני העשורים החולפים,⁴ והיא עומדת בניגוד למופעים רבים של הרטוריקה החרדית ולעמדות שעדיין נשמעות בשיח הציבורי בישראל שמדובר בחברה השוקטת על שמריה. בדבריי אלה אין כדי להמעיט מערכו של הספר או מתרומתו. יש בספר זה ביטוי נוסף לידע העצום של בראון, ויש בו תובנות מעניינות של חוקר הגות ומחשבה חרדיות המתבונן בממדים מבניים, ארגוניים וחברתיים שהם לרוב נחלתם של חוקרי מדעי החברה. זאת ועוד, יש הבדלים בין בראון לבין חוקרות וחוקרים אחרים בדגשים מסוימים. דוגמה מצוינת לכך היא דיונו החד ב"אנוסים", חרדים החיים חיים כפולים. אומנם שרית ברזילאי עסקה בהם בכמה מקומות במחקרה (ברזילאי, 2004), אך בראון מקדם את הדיון בנושא זה.

עם זה, ספר זה אינו חף מחולשות. הערה כללית אחת נוגעת לשיקוליו של בראון בבחירת הנושאים והתחומים שייכללו בספר, והדבר בולט במיוחד בתשעת הפרקים הראשונים. למשל, לא ברור מדוע נכלל בספר הנושא של שוליים ועבריינות, בשעה שתחומים חשובים לא פחות, ויש שיטענו הרבה יותר, כמו רפואה והמרחב הטיפולי (דוגמת עבודה סוציאלית, פסיכולוגיה, פסיכיאטריה וקלינאות תקשורת), אשר זוכים לתשומת לב מחקרית רבה, נפקדים ממנו. בספר שמטרתו להציע התבוננות רחבה, הבחירה מה לא לכלול בו חשובה לא פחות מן הבחירה מה לכלול בו, וחבל שבראון אינו מציג את שיקוליו בנידון. גם טיבם של בחירות ואיזונים מסוימים בתוך כמה מהפרקים לא ברור, למשל בחירת פוסקי ההלכה שהוא דן בהם: מדוע הרב וזנר וחיבורו ההלכתי רב הכרכים **שבט הלוי** (תשס"ב-תשס"ח), מהדורה שלישית) מקבל רק פסקה אחת, שלא כמו חיבוריהם של הרבנים וולדינגברג ויוסף שזוכים לסקירה רחבה בהרבה? ההתעכבות על הספר רב התפוצה וההשפעה **שמירת שבת כהלכתה** באותו פרק מתבקשת והגיונית, אך בו בזמן קשה להבין את ההתייחסות הטלגרפית לספרי פסקים שהמדפים מלאים בהם (עמ' 324–325) אף שהם מספקים זוויות התבוננות מרתקות על מרקמי חיים שלמים בחברה החרדית – לדוגמה, העובדה שהם משדרגים במחוזות חרדיים מסוימים את הסטטוס החברתי של מחבריהם, על כל ההשלכות של הדבר. לבסוף, לא ברור מדוע בפרק החמישי העיתונאי והסופר משה שנפלד זוכה לדיון מפורט יחסית (עמ' 143–146), ואילו עמיתו לכתובה העיתונאית, משה פראגר, מקבל פסקה אחת בלבד (עמ' 143).

4 אומנם בראון מזכיר פעמים ספורות את הטענה בדבר קיומם של תהליכי ישראלזציה בחברה החרדית, אולם מדובר באזכורים אגביים בלבד. מכאן שלא ניתן להבין מהי עמדתו כלפי טענה זו.

כל פרקי הספר מתבססים, ובדין, על שילוב של המצאי המחקרי, מקורות ראשוניים ורשמים ותובנות, והמינונים שלהם משתנים מפרק לפרק. אלא שהמנעד של שונות זו הוא גדול מדי. כך למשל, שני הפרקים האחרונים גדושים בהפניות למקורות ראשוניים, וניכרת בהם שליטתו המוחלטת של בראון במצאי המחקרי, ואילו הפרקים שעוסקים ביוצאים בשאלה ובשוליים חברתיים ועבריינות קוטביים להם הן במצאי המחקרי הן במקורות ראשוניים. הפרק על יוצאים בשאלה, לדוגמה, היה יוצא נשכר אילו בראון היה נדרש למחקרה של אורנה שני (2005) ולזה של נרי הורוביץ (2018), אף שהאחרון לא ראה אור בבמה מחקרית. בדומה, רק בסוף הפרק על הפרישה הגאוגרפית נדרש בראון למחקריהם של לי כהנר ואחרים. אילו נכתב הפרק לאורם, הוא היה נראה אחרת משום שהיה משקף את המגמות ואת הידע המחקריים העדכניים, וכמה מטענותיו היו זוכות לחיזוק. הוא הדין אילו היה נעזר בפרק זה, למשל, במחקרה של שלומית פלינט שעוסקים ברזולוציות חרדיות שכונתיות (לדוגמה, 2014א; 2014ב). לבסוף, הדיון בש"ס בפרק שעוסק כולו בפוליטיקה היה נתרם מהמחקרים במדע המדינה שעוסקים במפלגה זו ומתחקים אחריה בעקביות מאז הופעתה על מפת המפלגות הישראלית (Caplan, 2007).

שליטתו של בראון במקורות החרדיים היא בלא מצרים, ודווקא לנוכח זאת מעניינים המקומות שההידרשות למקורות אלה, שהוא בלא ספק מכיר, נעדרת מהם. דוגמה לכך יש בפרק השני, שבו הוא דן ביחסי המנהיגות הרוחנית עם הנציגים והעסקנים הפוליטיים. הצפת ההיסטוריה של יחסים אלה סביב הקמת מדינת ישראל כפי שהם משתקפים בספרו של הטוען הרבני החרדי צבי וינמן ובדיון הפנים־חרדי בעקבות פרסומו הייתה משקפת היטב את המורכבות, ממקמת את הדיון בהקשר היסטורי רלוונטי ומלמדת שמדובר במערכת יחסים סבוכה ומתוחה בת עשרות שנים (וינמן, 1995).

חידת הקיום הכלכלי של החברה החרדית נותרת לא מפוענחת בפרק הראשון של הספר, שעוסק בה כולו. ההחמצה הראשונה כאן היא ההתמקדות בחברת הלומדים, בדומה להתמקדות שעושה מנחם פרידמן. אין בפרק התייחסות לקיום הכלכלי בחצרות החסידייות ובחוגי החרדים המזרחים, שהם רוב מניינה של החברה החרדית ואשר אתוס חברת הלומדים בהם מרכזי פחות. ההחמצה השנייה היא הפנייה של בראון לאותם מסדי נתונים שבהם נעזרו איתן רגב ואחרים, שיש בהם לכל היותר מענה חלקי בלבד לחידה זו (למשל רגב וגורדון, 2020). פיצוח הקיום הכלכלי החרדי מחייב מחקר אנתרופולוגי מתוחכם בשילוב ניתוח של מאפייני הכלכלה ה"שחורה" החרדית, מערך מוסדות הגמ"חים (גמילות חסדים), שהמחזור השנתי של הגדולים שבהם דומה לזה של בנקים קטנים, דפוס

נטילת המשכנתאות והעמידה בהחזריהן, התחקות אחר רכיבי אורח החיים החרדי ועוד. בשונה מרוב פרקי הספר, פרק זה אינו מציע, לעניות דעתי, תמונת מצב עדכנית ואינו מקדם את הדיון בנושא.

הרשמים וההערות הללו אינם גורעים מאיכויותיו של הספר המונח לפנינו. בראון עשה מעשה ולא הסתפק בהצבעה על החסר להבנתו בשיח המחקרי על החברה החרדית. גם יציאתו מאזור הנוחות המחקרי שלו ראויה להערכה. ולכן, למרות הצדדים החלשים יותר בספר, מדובר בקריאת חובה לכל מי שמתעניין בחקר החברה החרדית.

מקורות

בראון, בנימין (2011). **החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית**. ירושלים: מאגנס.

בראון, בנימין (2017). **מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים**. תל אביב וירושלים: עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

ברזילאי, שרית (2004). **לפרוץ מאה שערים: מסע אל עולמם של היוצאים בשאלה**. תל אביב: משכל.

הורוביץ, נרי (2018). **יציאה בשאלה: סיכון, סיכוי ומדיניות חברתית**. ירושלים: עמותת יוצאים לשינוי.

וינמן, צבי (1995). **מקטוביך עד ה' באייר – פרקים בתולדות היהדות החרדית ואגודת ישראל ובמשנתן: פרספקטיבות חדשות**. ירושלים: ותיקין.

כהנר, לי, ניקולא יחגוף-אורבך, וארנון סופר (2012). **החרדים בישראל: מרחב, חברה, קהילה**. חיפה: קתדרת חייקין לגאואסטרטגיה – אוניברסיטת חיפה.

כהנר, לי, ויוסף שלהב (2012). מגטו לפרוור: תמורות בארגון המרחבי החרדי. בתוך קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים). **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, 273–252.

פלינט, שלומית (2014). פעולה קבוצתית במרחב העירוני: התחדדותה של שכונת קריית היובל בירושלים כביטוי למפגש בין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם. **מגמות מט** (4), 721–692.

פלינט, שלומית (2014). בין הפרט לקהילה: דפוסי מגורים של אוכלוסייה חרדית בירושלים. **חקר החברה החרדית** 1, 60–99.

פרידמן, מנחם (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קרנצ'ר, מלאכי (2016). התפתחות החרדולוגיה: מגמות ומאפיינים בחקר החרדים בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

רגב, איתן, וגבריאל גורדון (2020). שוק הדיור החרדי ופרישתה הגאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל. **מחקר מדיניות** 150. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שני, אורנה (2005). חרדים מהגרים לישראליות: הדיסקורס של בחורים מהקהילה החרדית על "היציאה בשאלה" ותהליך השתלבותם בחברה הישראלית. עבודה לשם קבלת תואר מוסמך. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

Caplan, Kimmy (2007). Studying Haredi Mizrachim in Israel: Trends, achievements, and challenges. *Studies in Contemporary Jewry* 22, 173–177.

פרופ' קימי קפלן, המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו, אוניברסיטת בר-אילן.
דוא"ל: Kimmy.Caplan@biu.ac.il